Bat. Gen.
XLV
640

OVER DEN HUIDIGEN STAND VAN DE TOONEEL- EN DANSKUNST EN DE MUZIEKBEOEFENING OP JAVA

DOOR

Dr. Th. PIGEAUD.

OVERDRUK UIT DJÅWÅ, 12e JAARGANG No. 4/5, 1932.

OVER DEN
EN

Het ligt in den a
ning in deze landen,
opvatting en kunst
zeer bescheiden pla
met de beteekenis
sche landen toegek
hier te doen met
overlevering van k
ling, waar die mer
van den modernen
of nooit vertegen
groote kunstenaars
speuren in langzaa
anderingen en in b
opkomende nieuw
dat bekend wordt,
is, of wie die uit
heeft het weinig z
van het Inheemsch
een bepaald jaar;
geen feiten van ee
noemen. Wat hier
een overzicht over
de kunstbeoefening
algemeene beschou

De drie kunstui
muziek worden in
sproken aangezien
den zijn. Dans- en d
worden altijd, al z
begeleid met muzie
dans- of tooneelk
bepaalde soort muz
bezetting, hoe nietj
voorgeschreven. D
lijk ook wel muziek
voor. Tooneel-voor
het poppentooneel
vatten bijna altijd
niet steeds even ve

XIV b 4 o
K 1 253 375

OVER DEN HUIDIGEN STAND VAN DE TOONEEL- EN DANSKUNST EN DE MUZIEK-BEOEFENING OP JAVA

door

Dr. TH. PIGEAUD

Het ligt in den aard van de kunstbeoefening in deze landen, dat persoonlijke smaak, opvatting en kunstenaarschap er nog een zeer bescheiden plaats innemen, vergeleken met de beteekenis, die daaraan in Westersche landen toegekend wordt. Men heeft hier te doen met een sterk behoudende overlevering van kunstvormen; ontwikkeling, waar die merkbaar is onder invloed van den modernen tijd, wordt nog zelden of nooit vertegenwoordigd door enkele groote kunstenaars, maar is slechts te bespeuren in langzaam doordringende veranderingen en in binnen sommige kringen opkomende nieuwigheden, vaak zonder dat bekend wordt, wie daarmede begonnen is, of wie die uitgedacht heeft. Daarom heeft het weinig zin een verslag te geven van het Inheemsche muziekleven enz. in een bepaald jaar; men zou zoo goed als geen feiten van eenige beteekenis kunnen noemen. Wat hier volgt is dan ook slechts een overzicht over den huidigen stand van de kunstbeoefening, verbonden aan eenige algemeene beschouwingen.

De drie kunstuitingen tooneel, dans en muziek worden in dit opstel te zamen besproken, aangezien zij op Java eng verbonden zijn. Dans- en ook tooneel-opvoeringen worden altijd, al zij het niet voortdurend, begeleid met muziek, en voor iedere soort dans- of tooneelkunst is gemeenlijk een bepaalde soort muziek, een bepaalde orkestbezetting, hoe nietig ook, door de gewoonte voorgeschreven. Daarnaast komt natuurlijk ook wel muziek zonder dans of tooneel voor. Tooneel-voorstellingen, behalve dan het poppentooneel (wajang-koelit e.d.), bevatten bijna altijd ook danskunst, al is die niet steeds even verfijnd.

Inleiding. Bij het overzien van wat het hedendaagsche Java aan Inheemsche tooneel- en danskunst en muziek biedt, is het goed het volgende te bedenken. Van oude tijden af tot op nog niet zeer lang geleden hadden alle Javanen van stand (de prijaji's), ja ook de Madoereesche en Soendaneesche adel, als richtsnoer bij kunstbeoordeeling en als voorbeeld van goeden smaak en beschaving de Vorstenhoven, in de laatste eeuwen de beide Midden-Javaansche Kraton's Soerakarta en Jogjakarta. Ook de, sedert uit hun macht ontzette, Kraton's van Madoera (Soemenep en Bangkalan), Tjerbon en Banten hebben vroeger, ieder in zijn eigen kring, een dergelijke plaats ingenomen. De in de Kraton's beoefende kunst werd door bijkans een ieder bewonderd en door de enkelen, wier middelen hen daartoe in staat stelden, zooals de Regenten in de Gouvernementslanden, van verre of van nabij nagevolgd. Ook in de kringen van de gezeten Indo-Europeesche en Indo-Chineesche burgerij, sinds vele geslachten op Java gevestigd, vond men bewonderaars en beschermers dezer kunst.

De invloed die van de Hofsteden uitging overschreed verre het gebied hunner staatkundige macht; zelfs tot in de Buitengewesten zijn er hier en daar sporen van aan te wijzen. Deze uitgebreide invloed op beschavingsgebied hebben de Vorstenhoven bezeten, voor een gedeelte zeker als erfenis van vroeger tijd, toen hun staatkundige macht veel verder reikte dan thans.

Voor een ander gedeelte is het te verklaren uit de aristokratische levenshouding van den ouderwetschen prijaji-stand, en ook uit de door huwelijken overal verbreide en zeer in eere gehouden verwantschap met

PERPUSTAKAAN NASIONAL
Kon. Bat. 1001 32
ook-3547/26
0001077661

de Vorsten, dat men allerwege met eerbied en bewondering, in het bijzonder naar Midden-Java, is blijven opzien. In later tijd hebben het Javaansche uitgeversbedrijf en de dagbladpers, in de Vorstenlanden gevestigd, of zich daarnaar richtend, en ook het moderne, gemakkelijke verkeer er wellicht mede toe bijgedragen, dat men de Midden-Javaansche kunst en beschaving over geheel het land als de Javaansche bij uitnemendheid is gaan of blijven beschouwen.

Hofkunst. Daarbij komt, dat bijna alleen in de omgeving der Vorstenhoven, en, onder invloed van daar, bij de bewonderaars der kunst elders, een gezette en tot overlevering geworden bestudeering en bescherming der kunsten valt waar te nemen.

Het nauwelijks verzwakte bewustzijn der Kraton's, dat zij het middelpunt van de Javaansche wereld vormden, heeft hen geleid tot zorg voor en bescherming van de Javaansche kunst, in vroeger en later tijd meest in dezen vorm, dat bekend geworden kunstenaars uit den veelal bekrompen kring van hun provinciale of dorpsbestaan naar de Hofstad werden ontboden. De zoo onder invloed van de ontwikkelde en geletterde omgeving der Vorsten gebrachte kunsten werden daar bestudeerd in het grooter verband der Javaansche religieuze bespiegeling, verfijnd en veredeld, om in samenklank te komen met het geheel der ten Hove gekultiveerde beschaving. Zoo is er in en om de Vorstenlandsche Kraton's een vlijtig bestudeerde en doorwrochte, in hooge mate verfijnde hofkunst ontstaan.

Deze hofkunst is het, die als de Javaansche kunst bij uitnemendheid in geheel het Javaansche land erkenning en bewondering heeft gevonden. Zij is ook gedurende langen tijd de eenige kunstvorm geweest, die niet, zooals de volkskunsten, slechts bij overlevering beoefend (en vaak bewonderenswaardig beoefend) werd, maar die ook bewust werd gekultiveerd, en tot op zekere hoogte ontwikkeld en uitgebouwd, door kunstenaars, op aanwijzing en onder leiding hunner hooge beschermheeren. Verscheidene uitingen van de hofkunst uit later tijd staan dan ook wel op naam; meermalen is het echter duidelijk, dat dit niet de namen zijn van de scheppende kunstenaars, maar van de Vorsten of edellieden, in wier dienst zij stonden. Vorsten en Heeren van aanzienlijk geslacht, ook Regenten, hebben zich niet zelden eigen „huis-"stijlen geschapen, waarvan ook weer invloed is uitgegaan naar buiten.

Deze hofkunst is het, die door Westersche onderzoekers, afgaande op de mededeelingen van Javaansche geletterden, en omdat haar ontwikkeling het dichtst kwam bij wat men in West-Europa gewoon was onder kunstbeoefening te verstaan, als de Javaansche kunst bij uitstek is beschreven. Wat men, vooral in de oudere, Nederlandsche literatuur over Javaansche muziek en dans, Javaansch tooneel, vindt opgeteekend, heeft bijna altijd alleen of in de eerste plaats betrekking op gamelan-spel, dansen en wajang, zooals die in de omgeving der Vorstenhoven of onder sterken invloed van daar werden beoefend en vertoond.

Volkskunst. Naast deze hofkunst heeft echter op Java steeds de volkskunst geleefd, en ook thans leeft die nog. Onder volkskunst wordt hier verstaan: de kunst die leeft voornamelijk onder de landelijke bevolking, bijna alleen steunend op overlevering, zonder bewust gekultiveerd te worden. Somtijds (maar dit komt nagenoeg alleen voor bij vrij simpele soorten volkskunst) is zij zelfs nog gemeenschapskunst in dien zin, dat zij niet beoefend wordt door beroepsspelers, maar door lieden die zich er uit vrijen wil bij voorkomende gelegenheden toe zetten. Elders zijn de beoefenaars van deze volkskunsten dit wel van beroep, bij voorkeur of bij overlevering en overerving, maar zonder dat de kunstbeoefening hun eenige of voornaamste middel van bestaan is. Zij trekken er slechts een bijverdienste uit, in het bijzonder in den schralen tijd. In het gewone leven zijn zij boer of boerin, zooals ieder ander uit hun maatschappelijke omgeving.

PERPUSTAKAAN NASIONAL

Bij de volkskunsten kwamen en komen echter ook wel beroepsspelers en -vertooners voor, die geheel van hun kunst moeten leven: in de grootere gemeenschappen, landstadjes en marktdekken. Die namen, vooral vroeger, naar het schijnt, in de dorpsgemeenschap een afzonderlijke plaats in. Zij trokken en trekken ook nu nog bij tijden het land rond, en kunnen dan gerekend worden te behooren tot eenzelfde groep, die van de trekkers, het volk van 's heeren wegen, als o.a. de reizende koopdieden, en de rondtrekkende santri's, de lieden die, op zoek naar godsdienstige onderwijzingen, het land rondreizen om vermaarde godsdienstleeraren te bezoeken.

Bij de volkskunstvertooningen komt meermalen het verband van de kunst met oude religieuze voorstellingen en denkbeelden duidelijk tot uiting; een bestanddeel van deze kunst, dat niet zelden voorkomt, is, dat de vertooners in trance moeten geraken, en dat knapen of mannen als vrouwen, vrouwen als mannen optreden. Als kenmerk van deze kunst is verder nog aan te merken, dat zij gewestelijk is; de vertooningen en spelen, in de eene landstreek te vinden, zijn in een andere dikwijls onbekend; wanneer zij daar terug gevonden worden, dragen zij toch vaak andere namen.

Verhouding van hofkunst en volkskunst. Hofkunst en volkskunst hebben, zooals te verwachten was, steeds in wisselwerking met elkaar gestaan, en zijn nooit geheel los van elkaar geweest. Ten aanzien van de geestelijke kultuur, wereldbeschouwing en kunst heerschte er de laatste eeuwen, voordat de moderne Westersch-intellektualistische invloed doordrong, in alle standen van het volk, onder de boeren zoowel als in de Kraton's, gelijkgezindheid en onderling begrijpen. Volkskunst en hofkunst zijn in het huidige Java slechts te beschouwen als gradaties in de mate van kultiveering van de kunst, niet als van aard vreemd tegenover elkaar staande uitingen van verschillende beschavingen of kultuurlagen. De hofkunst is, zoo moet men aannemen, opgebouwd op de volkskunsten. En de volkskunsten, zooals men die thans op Java aantreft, hebben in verscheidene gevallen blijkbaar zeer veel aan de hofkunst te danken.

Of de hofkunst van Zuid- Midden-Java in den Moslimschen tijd, van het Mataramsche Vorstenhuis, zich geheel ter plaatse ontwikkeld heeft uit de inheemsche gewestelijke volkskunst, of mede bestanddeelen bevat, overgenomen uit de hofkunst van oudere Vorstenhuizen, of zelfs van Oost-Java (Madjapahit), is nog een open vraag. Aan te nemen is wel, dat op de Mataramsche hofkunst ook invloeden hebben ingewerkt van buiten haar eigen landstreek, aangebracht door het verkeer in den tijd van staatkundige macht. Sommige Vorsten hebben, zooals reeds is opgemerkt, met overleg kunstenaars tot van ver buiten hun erflanden van de hoven hunner vazallen of landvoogden in de provincie of uit de dorpen ontboden, om in de Hofstad te komen arbeiden. Zoo heeft de hofkunst een onderlinge uitwisseling en daarmede een vaststelling van normen tot stand gebracht.

Dit is de gang der ontwikkeling geweest, van wat, samengesteld uit bestanddeelen van verschillende herkomst, aan de volkskunst en waarschijnlijk ook aan uitheemsche kunst ontleend, thans als uitmakende de algemeen bewonderde „Javaansche kunst" (gamelan, danskunst en wajang) in zekere mate als kanoniek wordt beschouwd. Tot hun huidigen vorm waren deze uitingen van de hofkunst in de Vorstenlanden waarschijnlijk in hoofdzaak reeds gekomen, na een vrij langen tijd van ontwikkeling, omstreeks zestig jaar geleden. Ook thans is er in sommige onderdeelen nog wel ontwikkeling en zoeken naar nieuwe vormen op te merken in de omgeving der Vorstenhoven, maar, naar het voorkomt, minder dan dat in sommige tijdperken in het verleden het geval geweest moet zijn.

Zeker van niet minder beteekenis dan de ontleening der hofkunst aan de volkskunst, en haar ontwikkeling daaruit, is de invloed, op de volkskunst uitgeoefend door

PERPUSTAKAAN NASIONAL

de hofkunst. De hofkunst heeft van ouds voorkeur doen blijken voor bepaalde uitingen van kunst, die, welke de belangstelling hadden van haar hooge beschermers: instrumentale muziek met zang als begeleiding of afwisseling (gamelan), dánsen, vooral alleen-dansen van mannen en vrouwen, gevechtsdansen, enkele groepsdansen van vrouwen (badaja en sarimpi) en wajang-koelit (het platte-leeren-poppen-tooneel). Vooral deze kunstuitingen zijn ten Hove verrijkt met, voor een gedeelte zelfs als nieuwe kunst samengesteld uit, ontleeningen van velerlei aard en van allerlei zijde. Zoo hebben zij een zeer hoogen graad van verfijning kunnen bereiken, en door haar rijkdom en verscheidenheid ook op de volkskunst een diepen indruk kunnen maken.

Thans is nauwelijks meer na te gaan, hoe het geschiedkundig verloop van de verbreiding der Vorstenlandsche hofkunst over het Javaansche land geweest is. Over het algemeen is wel aan te nemen, dat op het gebied van de boven genoemde kunstuitingen de volkskunst zeer veel van de hofkunst heeft geleerd, en hier en daar die hofkunst zelfs geheel heeft trachten na te volgen. Daardoor is het uitermate moeilijk vast te stellen, of een kunstuiting als het wajang-koelit-tooneel in zijn huidigen vorm wel zeer oud is, en waar de oorsprong ervan gezocht moet worden. Immers bij het zien van de verbreiding daarvan over bijna geheel het Javaansche land, met niet veel beduidende verschillen van plaats tot plaats, kan men weifelen of men dit mag beschouwen als een teeken ervan, dat de wajang-koelit van oudsher volkskunst, en gemeenschappelijk beschavingsbezit van geheel het Javaansche volk, geweest is. Men zou ook kunnen denken aan een ver doorwerken van een kunstuiting, in één kring ontwikkeld en verfijnd, welke zich, van uit één streek, misschien niet eens zeer lang geleden, heeft weten te verspreiden, aansluitende aan of voortbouwende op van ouds wijd verbreide religieuze gevoelens. Is dit het geval, dan zou men kunnen zeggen, dat de wajang-koelit pas langzamerhand, terwijl zij haar huidigen, nauwelijks meer voor veranderingen vatbaren vorm kreeg, *geworden* is tot de algemeen verspreide volkskunst in bijna geheel het Javaansche land, die zij thans is.

Naast deze volkskunst, welke sterk onder invloed heeft gestaan van de hofkunst, of zelfs daaruit haar oorsprong afleidt, bestaan er in de meeste streken van Java echter nog uitingen van volkskunst, welke veel minder of misschien in het geheel niet in aanraking zijn gekomen met de hofkunst. Deze vertoonen dan ook vaak duidelijk de boven genoemde kenmerken van volkskunst. Als voorbeelden wil ik hier slechts noemen de paarddansen (koeda képang) en de populaire masker- en mommespelen (barongan) [1].

Ontleeningen. Tenslotte mag ik niet nalaten hier melding te maken van een groep van oorsprong uitheemsche kunstuitingen op het gebied van muziek en ook wel van dans, welke overgenomen zijn van de „oefeningen" van Moslimsche godsdienstige groepen. Deze opvoeringen bestaan in hun oorspronkelijken vorm uit zang, alleen-zang en in koor, begeleid door eenige instrumentale muziek van trommen, soms vergezeld van eenvoudige groepsdansen of groepsstanden, en afgewisseld met rhythmische voordrachten van proza, alles met Arabischen tekst. Op het voorkomen van deze soort muziekuitvoeringen met godsdienstigen achtergrond is nog te weinig de aandacht gevestigd. In verscheidene streken van Java zijn zij zeer populair, mede in verband met de religieuze bezwaren, die de godsdienstige Moslimsche gemeente vaak tegen het Javaansche gamelanspel heeft.

Ofschoon van oorsprong uitheemsch, en het meest ingeburgerd in de kringen van den ouderwetschen Javanistisch-godsdienstigen middenstand, hebben deze opvoeringen hier en daar den aard van

1). Beschrijvingen hiervan zijn: Koeda képang, door W. Staugaard, in Handelingen van het eerste Congres voor de T.-, L.- en V.-kunde, Soerakarta 1919, blz. 421, en Djatilan, door Inggris, in Djawa III, blz. 98.

volkskunst aangenom
smelten met vermoed
sche zangen en dans
mannen of jongens. D
slechts in zeer gering
deze godsdienstige m
uitheemschen herkon

Dit geldt ook, en
van sommige uitinge
Java middelijk of o
men zijn van de We
Stamboel, een naboo
sche opera-tooneel,
de ronzebons, een V
maar met Inheemsch
krontjong, meerend
zangen of wisselzan
vrouwen in het Mal
begeleiding van enk
Deze uitingen van
beginne slechts teh
peesche gemeenscha
van Java, welke van
den invloed der v
ondergaan, zooals d
Noordkust, waar d
mengd is, genieten
schijnt reeds vrij l
waardeering van Jav

Na deze geschiedk
van algemeenen aar
aanteekeningen volg
ontwikkeling en de
de kunstbeoefening
van tooneel, dans e

Wajang-wong. Zo
is in de eigenlijke
bewust vasthoudt aa
geworden vormen,
bespeuren [1]. De o
heeft slechts betrek
verrijking van de gar
tie van de dansen, b
één kunstvorm, de

1). De onwikkeling in d
siedansen, geheel onder W
Javaansche kunstenaars in
dans doen ondergaan,
genoemd te worden, daar

PERPUSTAKAAN NASIONAL

volkskunst aangenomen, door samen te smelten met vermoedelijk wel oud-inheemsche zangen en dansen als reidansen van mannen of jongens. De hofkunst heeft zich slechts in zeer geringe mate ingelaten met deze godsdienstige middenstandskunst van uitheemschen herkomst.

Dit geldt ook, en nog in sterkere mate, van sommige uitingen van kunst, die op Java middellijk of onmiddellijk overgenomen zijn van de Westerlingen: de komédi Stamboel, een nabootsing van het Westersche opera-tooneel, met Maleischen tekst, de ronzebons, een Westersch blaasorkest, maar met Inheemsche muzikanten, en de krontjong, meerendeels erotische alleenzangen of wisselzangen van mannen en vrouwen in het Maleisch, met of zonder begeleiding van enkele snaarinstrumenten. Deze uitingen van kunst waren in den beginne slechts tehuis in de Indo-Europeesche gemeenschap. In sommige streken van Java, welke van ouds in hooge mate den invloed der vreemdelingen hebben ondergaan, zooals de gewesten langs de Noordkust, waar de bevolking zeer gemengd is, genieten zij echter, naar het schijnt reeds vrij lang, ook wel degelijk waardeering van Javaansche zijde.

Na deze geschiedkundige beschouwingen van algemeenen aard mogen hier eenige aanteekeningen volgen over de nieuwere ontwikkeling en den huidigen stand van de kunstbeoefening op Java op het gebied van tooneel, dans en muziek.

Wajang-wong. Zooals te verwachten was, is in de eigenlijke hofkunst, die sterk en bewust vasthoudt aan de voor haar klassiek geworden vormen, weinig ontwikkeling te bespeuren [1]). De ontwikkeling, die er is, heeft slechts betrekking op onderdeelen, verrijking van de gamelan-muziek en variatie van de dansen, behalve ten aanzien van één kunstvorm, de wajang-wong. Hieronder verstaat men in Midden-Java een opvoering door een groot aantal spelers, vaak kostbaar gekostumeerd, van een lakon (tooneelstuk) van het wajang-repertoire, met begeleiding van gamelan en met vele dansen. De spelers, wier kostumeering thans ook zooveel mogelijk het uiterlijk van de wajang-poppen naboost, vervullen in de opvoering eigenlijk de plaatsen dier poppen, zoodat van akteeren weinig sprake is. Ook de maskerdansen hebben vrij wat invloed op de ontwikkeling van de wajang-wong uitgeoefend. In West-Java sluit de overeenkomstige tooneelkunst zich geheel aan bij de groote maskerspel-voorstellingen.

Ofschoon het begin van de wajang-wong wellicht in veel vroeger tijd ligt, heeft deze kunstvorm zich aan de Vorstenlandsche hoven toch pas ten volle ontplooid sedert ongeveer 60 jaar. Als jongere verwanten van de wajang-wong zijn te beschouwen de langendrija, een spel van muziek en dans, met geheel gezongen samenspraken, en eenige andere daarmede te vergelijken muziekspelen.

In latere jaren hebben verscheidene malen de groote wajang-wong-voorstellingen in den Kraton van den Soeltan van Jogjakarta en in de Astana van P. A. A. Mangkoenagara te Soerakarta, gegeven bij gelegenheden als Vorstelijke bruiloften of hooge bezoeken, de aandacht getrokken [2]). De Vorstelijke pracht, daarbij ten toon gespreid in de uitermate kostbare kostumeering der spelers, waaronder niet zelden familieleden van den Vorst waren, en de waarlijk Oostersche gastvrijheid, door de hooge gastheeren daarbij in acht genomen tegenover hun vele honderden Europeesche gasten, waaronder vaak tal van vreemdelingen, deden de hofkunst van haar beste zijde zien.

Ook andere uitingen van de hofkunst, zooals de vooral uit den Kraton van Soerakarta bekende badaja- en sarimpi-dansen

1). De onwikkeling in de richting van moderne expressiedansen, gebeel onder Westerschen invloed, die enkele Javaansche kunstenaars in Europa den Javaanschen kunstdans doen ondergaan, behoeft hier slechts terloops genoemd te worden, daar zij Java niet raakt.

2). Beschrijvingen hiervan zijn: het Wajang-Feestspel te Jogjakarta (1923, Djawa III, blz. 133) en: het Wajang-Feestspel te Jogjakarta (1926, Djawa VI, blz. 91), beide door J. S. en A. Brandts Buys-van Zijp.

PERPUSTAKAAN NASIONAL

(merkwaardig gevarieerde groepsdansen van vrouwen), dienen naar oud gebruik slechts ter opluistering en wijding van hoogtijden, bij welke gelegenheden zij, met groote praal omgeven, met bijkans sakrale plechtigheid worden opgevoerd. Een voorbeeld hiervan, op het gebied van de muziek, is verder de gamelan Sekatèn, het samenstel van gamelan-instrumenten, dat bijna uitsluitend bespeeld wordt, en wel bijkans dag en nacht door, een week lang, op de voorpleinen der hoofdmoskeeën in Soerakarta en Jogjakarta tijdens de Sekatèn, de jaarlijksche kermis vóór Garebeg Moeloed, de herdenking van de Geboorte van den Gezant Gods. Met gevoelens van religieuzen eerbied geniet men deze kunstuitingen; het is niet te verwachten, dat men zich spoedig zou verstouten eenige ingrijpende verandering in de opvoering aan te brengen.

De uitvoerders van deze hofkunst behooren zoo goed als zonder uitzondering tot den stand van de Abdi Dalem, d.w.z. zij hebben een titel en een rang in de hiërarchie der Vorstendienaren, waardoor zij in zekere mate deel hebben aan den luister, die van den Vorst uitstraalt. De gedachte, met hun kunst geld te willen verdienen, is tot hen gemeenlijk nog weinig doorgedrongen.

Wajang-koelit. In niet meerdere mate dan bij de eigenlijke hofkunst is ontwikkeling van ingrijpenden aard op te merken bij die oude volkskunsten, zooals de wajang-koelit en de gamelan, welke van ouds eng verbonden zijn geweest aan de hofkunst. Verschillende streken van Java vertoonen wel eigen voorkeur voor bepaalde soorten van gamelan of wajang, welke soorten voor een gedeelte thans in de Vorstenlanden zoo goed als onbekend zijn. Op grond daarvan kan men veronderstellen, dat deze soorten behooren tot de gewestelijke kunst, gedeeltelijk gewestelijke hofkunst, oudtijds ontwikkeld aan de hoven van in later tijd uit hun macht ontzette Vorstengeslachten of van Vorstelijke landvoogden of „graven" in de provincie. Somtijds, zooals in West-Java en de Soendalanden, hebben Regentengeslachten deze gewestelijke hofkunstoverlevering voortgezet.

Maar ontwikkeling in den zin van het zoeken naar nieuwen inhoud en het zich bewust aanpassen aan een meer moderne levenshouding, is in deze soort kunstuitingen, de algemeen-Javaansche zoowel als de gewestelijke, nauwelijks te bespeuren. Zelfs voorstellen om den duur der wajang-koelit-voorstelling te bekorten hebben geen ingang gevonden. En, daar vreemdelingen, en ook wel de Javanen zelf, deze kunstuitingen, vooral de wajang-koelit, mèt de hofkunst, veelal beschouwen als de Javaansche kunst bij uitnemendheid, wordt op de afwezigheid van duidelijk blijkende ontwikkeling bij deze soort kunst niet zelden het oordeel gegrondvest, dat de Inheemsche kunst op Java in het geheel geen blijken van drang naar ontwikkeling vertoont. Geheel juist is dit echter niet, zooals zal blijken.

Nieuwere wijze van beoefening. Al zij het dan nauwelijks in de ontwikkeling van vorm en inhoud, de moderne tijd heeft op de wijze van beoefening en uitvoering van kunstuitingen als wajang-koelit en gamelan toch wel invloed uitgeoefend. Vroeger waren de kunstenaars bijna altijd lieden, in wier geslacht de kunstbeoefening erfelijk was; zij leerden de kunst door het afzien en afluisteren van oudere familieleden. In later tijd zijn er echter, voornamelijk te Soerakarta en Jogjakarta, onder hooge bescherming avondleergangen opgericht, waar aan jongens, die overigens hun gewone werk hebben of nog school gaan, met min of meer schoolsche stelselmatigheid de beginselen van de kunst van het wajang-koelit-vertoonen en wat daarbij behoort, en van den dans, wordt bijgebracht. Aan het einde van den leergang wordt examen afgenomen en een diploma uitgereikt. Dit is, zooals men ziet, een moderne wijze van bevordering der kunst en van opvoering van het peil daarvan tot een eenmaal als voldoende aangenomen hoogte.

Eveneens in het teeken van den moder-

nen tijd staat het zoek
muziekschrift. Vroege
gedeelte ook nu nog,
muziekstukken slecht
geleverd van den eene
re. Het is duidelijk
in heeft. Tot nu toe
van de uitgedachte
aansluitende aan W
hetzij met notenbalk
algemeen ingang kun

Intusschen, de ins
en de bescherming
zoeken naar het
beschouwen als teeke
ke belangstelling voo
zekere voor de natio
voelende kringen, e
echter behoudend is
geliefd bezit te ver
vloed van den moder
voort te stuwen in ni

Over het algemeen
naar veler oordeel,
vooral in de steden,
voor, dan toch de
stelling in en de ke
als wajang-koelit af.
heden (wajang- en g
kostbaar, de belooni
bedraagt een naar v
lijke som) en meer
althans in de stede
voorstelling duurt ee
tot 's morgens vroeg
anderende maatscha
die de belangstelling
ten, zijn daarvan a
schouwen.

Vereenigingswezen
noemde leergangen
een andere ontwikk
voering, welke zic
gewoonten. In en
tegenwoordig Javaa
kunstkringen, som
vaansche sociëteiten
ben kunstopvoerin
gedeeltelijk door d

PERPUSTAKAAN NASIONAL

nen tijd staat het zoeken naar een Javaansch muziekschrift. Vroeger, en voor het grootste gedeelte ook nu nog, werden en worden de muziekstukken slechts op het gehoor overgeleverd van den eenen speler op den andere. Het is duidelijk dat dit veel bezwaren in heeft. Tot nu toe heeft echter nog geen van de uitgedachte muziekschriften, allen aansluitende aan Westersche methoden, hetzij met notenbalken hetzij met cijfers, algemeen ingang kunnen vinden.

Intusschen, de instelling der leergangen en de bescherming eraan verleend, en het zoeken naar het muziekschrift, zijn te beschouwen als teekenen van daadwerkelijke belangstelling voor deze kunstuitingen in zekere voor de nationale beschaving warm voelende kringen, een belangstelling die echter behoudend is, en erop gericht om geliefd bezit te verdedigen tegen den invloed van den modernen tijd, meer dan om voort te stuwen in nieuwe banen.

Over het algemeen neemt met dit al toch, naar veler oordeel, bij de groote massa, vooral in de steden, zooal niet het gevoel voor, dan toch de daadwerkelijke belangstelling in en de kennis van kunstuitingen als wajang-koelit af. Geldelijke omstandigheden (wajang- en gamelan-stellen zijn vrij kostbaar, de belooning van de kunstenaars bedraagt een naar verhouding vrij aanzienlijke som) en meer geregelde arbeidstijden, althans in de steden (een wajang-koelit-voorstelling duurt een ganschen nacht door, tot 's morgens vroeg), maar vooral ook veranderende maatschappelijke verhoudingen, die de belangstelling op andere zaken richten, zijn daarvan als de oorzaken te beschouwen.

Vereenigingswezen. Naast de boven genoemde leergangen is er nog te wijzen op een andere ontwikkeling in wijze van opvoering, welke zich aansluit aan nieuwe gewonten. In enkele plaatsen bestaan tegenwoordig Javaansche vereenigingen of kunstkringen, soms verbonden met Javaansche sociëteiten, welke ten doel hebben kunstopvoeringen te doen geven, gedeeltelijk door de leden zelf. Het aldus aangebodene is, wanneer het Javaansche kunst is, meestal danskunst, gevechtsdansen van mannen in paren met gamelanbegeleiding, en nagevolgd naar de dansen van de hofkunst of de wajang-wong. Soms voert men ook geheele wajang-wong-lakon's op. Een enkele maal heeft zulk een kring uitsluitend tot doel het doen uitvoeren van gamelan-muziek en zang; men laat dan, in navolging van de Westersche muziek-beoefening, concerten van kamer-muziek geven.

De opvoeringen, zelden meerdere malen per jaar, stelt men wel open voor niet-leden tegen entree; de opbrengst wordt dan, nadat de eigen kosten gedekt zijn, meestal beschikbaar gesteld voor een liefdadig of maatschappelijk doel (derma). Als handleidingen, in het bijzonder voor deze Javaansche dans-vereenigingen of van de leergangen, zijn er in de laatste jaren verscheidene Javaansche boekjes over danskunst gedrukt, waarin de schrijvers trachten met behulp van afbeeldingen de vaak moeilijke bewegingen en standen dier dansen vast te leggen. Deze muziek- en dansvereenigingen, waarvan de leden tot den modernen middenstand van ambtenaren en beambten plegen te behooren, zijn te beschouwen als een der uitingen van het nieuwe vereenigings-leven, en van het nieuwe nationale kultuur-bewustzijn, dat opkomt.

Al is er dus in de kunstuitingen, die men tot de hoogere, echte algemeen-Javaansche rekent, wajang, gamelan en dans, sinds reeds vele tientallen jaren nauwelijks ontwikkeling van vorm en inhoud te bespeuren (met uitzondering slechts, voor een deel, van de populaire wajang-wong, waarover hierna), vooral de muziek en de dans spreken blijkbaar nog genoeg tot het gevoel, om te maken dat een nieuwe wijze van beoefening, als gezelligheids- of vereenigingskunst, de oude min of meer sakrale, kostbare en tijdroovende, door dienaren en verwanten van lageren rang in de huizen der adellijken, der Regenten, gaat vervangen. Vorm en inhoud van het gebodene blijven

PERPUSTAKAAN NASIONAL

daarbij in wezen onveranderd. Slechts is het te betreuren, dat een kunst van zoo hooge aesthetische waarde als de wajang-koelit bezwaarlijk als vereenigingskunst beoefend kan worden. Intusschen, al neemt het aantal wajang-koelit-voorstellingen en de belangstelling erin ook af, het gevoel voor den vorm van de wajang-pop op zich zelf, als stijl van dekoratieve kunst, is nog zeer levend.

Rondreizende troepen. Ontwikkeling hebben de van oudsher aan de hofkunst nauw verwante kunstuitingen ten slotte het meest gevonden in den vorm, die zich het verst gepopulariseerd heeft in de beoefening, n. m. in de wajang-wong, zooals die opgevoerd wordt door de over geheel Java rondreizende troepen onder Javaansche of Indo-Chineesche leiding, welke op pasar-malem's en Sekatèn's (kermissen), of ook wel daarbuiten, voorstellingen tegen entree plegen te geven in daartoe opgezette bamboe-loodsen. Deze wijze van opvoering, die elders zoo gewoon is, is op Java voor Javaansche kunst vrij nieuw, pas sinds ettelijke tientallen jaren meer algemeen in gebruik gekomen, en, naar het schijnt, eerder in West-Java dan in Midden-Java.

De beoefening van de kunst als middel van bestaan is op Java niet nieuw, zooals boven reeds is vermeld. De vertooners van de wajang-koelit en andere spelers buiten de hoven waren van oudsher aangewezen, althans voor een deel van hun levensonderhoud, op de beloningen voor hun voorstellingen. Maar het grootste deel dezer voorstellingen gaven zij, en zelfs ook de vertooners van volkskunst, die rondtrokken langs de wegen, slechts op verzoek, aan huis of op het erf van dengeen die hen had ontboden, om een feest te wijden of op te luisteren of tot ontspanning, tegen een door de gewoonte vastgestelde belooning. Alle genoodigden, en van op eenigen afstand ook de niet-genoodigden, konden daar van de opvoering komen genieten; van toegangsgeld was geen sprake.

Daarentegen moeten in de nieuwe, populaire wajang wong de beroeps-spelers en -speelsters het publiek trachten te trekken om de recette te vermeerderen; zoo heeft, zooals te begrijpen is, hun spel zich langzamerhand verwijderd van den statigen vorm der hofkunst, met haar vele en langdurige dansen en haar weinige aktie, om het akteeren meer op den voorgrond te doen komen. Vooral eenige figuren, wier aard te vergelijken is met die van hofnarren, die als vaste figuren in bijna alle tooneelstukken van de populaire wajang-terugkeeren, spelen in de populaire wajang-wong een groote rol. Overigens zijn de opgevoerde stukken nog altijd van dezelfde soort als die van het oude poppen-tooneel. De voorstellingen worden ook wat bekort, zoodat zij niet al te lang duren, of men verdeelt de opvoering van een stuk over twee avonden.

Volkstooneel. De kunstbeoefening als middel van bestaan heeft, door de noodzakelijkheid het publiek te trekken en te boeien, nog meer dan in de populaire wajang-wong der pasar-malem's, ontwikkeling gebracht in sommige der oude volkskunsten. De wajang-wong is nog altijd gebonden door de krachtige overlevering van het vereerde poppenspel en de statige hofkunst. De volkskunsten, die niet of slechts in geringe mate onder invloed der hofkunst geraakt zijn, zijn losser en beweeglijker. Zij hebben wel een eigen, vaak gewestelijke, overlevering, die hun vorm en inhoud bepaalt, zijn dus nog verre van te worden: voortbrengselen van een onafhankelijk kunstenaarschap. Maar zij hebben zich toch hier en daar op merkwaardige wijze aangepast aan den modernen tijd door, binnen de eenmaal overgeleverde vormen, op hun eigen wijze, meestal door grappige verhalen, intermezzo's of toespelingen, uiting te geven aan wat leeft onder het volk aan gevoelens en meeningen over publieke persoonlijkheden, maatschappelijke toestanden e.d.

Het zij genoeg hier, al zouden er nog wel meer van dit soort vertooningen in verschillende gewesten te noemen zijn, te wijzen op de ketoprak in Zuid-Midden-Java, de ogèl in de Soenda-landen, de loe-

droeg in Oost-Java [1]
vertoond door troep
leden soms een groote
kendheid weten te verv
regel op de boven vo
jang-wong beschreven
scheidener schaal, in
aangeboden. In som
men in de steden en
eenigingen, waarvan d
hoorende tot den klei
zamen zulk een toone
voor onderling vermaa
uitsluitend, met het
verdienste uit de rece
of uit de belooning w
verzoek. Dergelijk ve
vermoedelijk aan bij
gebruiken.

Van sommige deze
als van de ketoprak,
pas betrekkelijk kort
laatste tien jaren, hu
hebben verworven.
kend, dat de waardee
meerendeels bestaand
middelklassen in de s
lingen onderhevig is,
zer vertooningen n
populariteit uit de m
ken. Dit is waarschi
ook alreeds geschied
uitingen van volksk
welke nu nog slechts
den worden.

Het merkwaardige
wikkeling van een vol
wordt om op popula
te geven aan wat on
echter niet dit feit o
komt of kwam bij ve
voor, maar de omst
volksvoorstellingen di
ven vasthouden aan h
repertoire van eenig
verhaal. Deze verhale

1) Beschrijvingen hiervan
Sastrahadiprawira (Djawa IX
R. Ahmad Wangsaèwaja (D

PERPUSTAKAAN NASIONAL

droeg in Oost-Java [1]). Deze volkskunst, vertoond door troepen, waarvan enkele leden soms een groote populariteit en bekendheid weten te verwerven, wordt in den regel op de boven voor de populaire wajang-wong beschreven wijze, maar op bescheidener schaal, in loodsen tegen entree aangeboden. In sommige streken heeft men in de steden en groote dorpen vereenigingen, waarvan de leden, meestal behoorende tot den kleinen middenstand, te zamen zulk een tooneelgezelschap vormen voor onderling vermaak, ook wel, maar niet uitsluitend, met het oog op eenige bijverdienste uit de recette bij vertooningen, of uit de belooning wanneer zij spelen op verzoek. Dergelijk vereenigingsleven sluit vermoedelijk aan bij oude gemeenschapsgebruiken.

Van sommige dezer vertooningen, zooals van de ketoprak, staat het vast dat zij pas betrekkelijk kort geleden, binnen de laatste tien jaren, hun groote geliefdheid hebben verworven. Algemeen wordt erkend, dat de waardeering van het publiek, meerendeels bestaande uit de lagere en middelklassen in de steden, aan schommelingen onderhevig is, zoodat sommige dezer vertooningen na eenige jaren van populariteit uit de mode dreigen te geraken. Dit is waarschijnlijk in vroeger tijd ook alreeds geschied met enkele andere uitingen van volkskunst van dit soort, welke nu nog slechts hier en daar gevonden worden.

Het merkwaardige in deze geheele ontwikkeling van een volkskunst, die gebruikt wordt om op populaire wijze uitdrukking te geven aan wat onder het volk leeft, is echter niet dit feit op zich zelf, want dit komt of kwam bij vele andere volken ook voor, maar de omstandigheid, dat deze volksvoorstellingen daarbij toch vaak blijven vasthouden aan hun oud overgeleverd repertoire van eenige of soms maar één verhaal. Deze verhalen, zoo mag men veronderstellen, hadden oudtijds een, thans vergeten, religieuze beteekenis in verband met mythen en oude geloofsvoorstellingen; hun opvoering had iets van een mysteriespel. Of, waar het opvoeren van verhalen pas later aan de vertooning (van oorsprong slechts een mimische dans- en muziekopvoering) is toegevoegd, zijn dit toch in den regel oud overgeleverde sproken. Soms zijn het verhalen, in den trant van de verhalen van de 1001 nacht. Invloed van de komédi Stamboel, waarover hierna, is waarschijnlijk. Meestal komt het moderne volksleven slechts op het tooneel in den vorm van korte kluchtspelen, die als intermezzo worden opgevoerd door de narren-achtige figuren, en ook deze kluchten zijn grootendeels stereotiep. De nauwere aanraking met moderne maatschappelijke toestanden is dus slechts te vinden in enkele gedeelten van het spel, die eigenlijk buiten verband van het opgevoerde verhaal staan.

Tooneelstukken, die geheel in het moderne leven spelen, komen nog weinig voor. Wanneer zij beproefd worden, is het vaak niet in de kringen van de volkstooneelvertooners van beroep, maar onder Westerschen invloed door moderne intellectueelen. Nog pas zelden ziet men in dit soort tooneel stukken ontleend aan moderne romans in de Inheemsche talen, of bewerkt naar werkelijk gebeurde voorvallen of voorkomende toestanden, opvoeren. Slechts in enkele streken, o.a. ook in de Soendalanden, schijnen dergelijke tooneelvoorstellingen in de landstaal meer voor te komen. Veel dramatische kracht hebben de stukken echter over het geheel nog niet. De ontwikkeling eener letterkunde van moderne tooneelstukken laat nog op zich wachten.

Zang en spel. Naast dit begin van ontwikkeling in moderne richting van sommige volkskunsten, die als volkstooneel populair worden, is er, tengevolge van de inwerking van den modernen tijd, zooals niet anders te verwachten was, het verdwijnen van tal van andere, en daaronder zeer oud-eerwaardige, uitingen van volks-

1) Beschrijvingen hiervan zijn: Ogël, door R. Mèmèd Sastrahadiprawira (Djawa IX blz. 169) en Loedroeg, door R. Ahmad Wangsaséwaja (Djawa X blz. 204).

PERPUSTAKAAN NASIONAL

kunst te betreuren. Men mag slechts hopen, dat de wetenschappelijke onderzoeker niet in al te veel gevallen te laat komt, om het oude te beschrijven, voordat het afsterft. In dit verband zijn te noemen de oude Inheemsche kinderliederen en -spelen. Gelukkig is hiervan in den laatsten tijd, wellicht juist tijdig genoeg voordat zij gingen verdwijnen, vrij veel opgeteekend. Thans is er ook een begin mede gemaakt deze oude versjes en wijsjes, waarvan meermalen blijkt, dat zij in hooge mate bekoring bezitten, ook voor ouderen, weer aan het muziek- en zang-onderwijs op de Inheemsche lagere scholen dienstbaar te maken.

Religieuze kunst. Thans rest nog iets op te merken over de nieuwere ontwikkeling der boven terloops genoemde uitingen van kunst, welke, ofschoon uit den vreemde herkomstig, op Java in verschillende streken of in sommige kringen ingeburgerd zijn. De Moslimsch-godsdienstige gezangen met Arabischen tekst zijn, evenals de religieuze gezangen van andere godsdiensten, door het gebruik geheiligd; men zou hen niet durven vervangen door andere. Zij worden niet alleen als uiting van godsdienstigen zin maar ook ter wille van de muziek ten gehoore gebracht, veelal door plaatselijke gezelschappen, zooals boven bij de volkstooneelkunst vermeld, kleine mannenkoren, die men tegen een door de gewoonte vastgestelde belooning aan huis kan ontbieden om een feest te wijden en op te luisteren.

In Oost-Java, maar ook wel elders, zijn er echter volksvertooningen, meestal slawatan genoemd, waarin het ten gehoore brengen dier religieuze gezangen verbonden is geraakt met het vertoonen van reidansen en het zingen van liederen in de landstaal door jongens of jonge mannen, soms voor een gedeelte als vrouw gekleed. Zelfs komt het voor, dat deze soort vertooningen zich hebben ontwikkeld in de richting van een volkstooneel, zooals dat boven is geschetst. De nieuwere ontwikkeling in het belijden van den Islam in den Archipel, die o.a. streeft naar zuivering en verwijdering van alle met de eer van den godsdienst onvereenigbaar geachte gebruiken, heeft zich daar in den laatsten tijd tegen verzet. In haar strengsten vorm wil deze beweging uitsluitend godsdienstigen zang; gamelan zoowel als Javaansche zang-, dans- en tooneelkunst, verwerpt zij.

Het is bekend, daartegenover, dat er in vroeger tijd op Java ook vertooningen van Moslimsch-religieuzen oorsprong voorkwamen, welke gelijkenis vertoonden met de befaamde tooverkunst der fakiers in andere Oostersche landen; thans hoort men daar echter nauwelijks ooit meer iets van.

Komédi Stamboel, Krontjong. Van de andere kunstuitingen van uitheemschen herkomst, maar in Javaansche omgeving ingeburgerd, zijn de komédi Stamboel en de krontjong-muziek thans in zekere kringen vrij populair. Vooral de krontjong-muziek, met haar gemakkelijk te hanteeren snaarinstrumenten, is onder de jongeren van de middel- en hoogere standen in de steden geliefd, wellicht omdat zij in de behoefte aan zelf te maken ontspanningsmuziek voorziet, waaraan door de Javaansche muziek, althans door de instrumenten van de gamelan, nauwelijks voldaan wordt. Ook jèsbèn (jazzband) vindt reeds haar beoefenaars. De komédi Stamboel heeft zich vrij spoedig ontwikkeld tot een soort variété-tooneel; de opvoering van het stuk wordt telkens afgewisseld met variété-nummers. De keuze van de stukken is geheel vrij, niet door de overlevering gebonden, zooals bij de wajang-wong. Meestal kiest men echter vertaalde Europeesche stukken of voor het tooneel geschikt gemaakte helden- en avonturenverhalen uit de Maleische letterkunde. Een enkele maal ziet men een stuk, dat blijkbaar bewerkt is naar een der Indo-Chineesche Maleische romans, of men ontleent zijn stof aan de bioscoop. Indo-Chineezen vervullen vaak de plaats van leiders van de Stamboeltroepen. Er zijn er onder, die een zekere beroemdheid

hebben verkregen; d
reizen niet alleen Ja
ook de groote plaatse
den, en gaan zelfs r
Maleische Schiereilar
Vreemde Oostersch
alleen voor de volled
melding gemaakt var
het tooneel, door de
ners behoorende, V
uit hunne stamlander
uitingen van kunst
vaanschen kring gee
den, al heeft de Javaa
wel in zekere opzi
ondergaan. Het mee
neesche muziek, het
de Chineesche poppe
nen wajang potèhi ge
sche drakenmommen
vrij geregeld in de
Chineesche feesten
Moslimsche religieuze
sen met oude Arabi
Arabische muziek
die men gamboes (qa
noemt.

Het bovenstaande i
overzicht te geven ove
van de beoefening va
tooneel in Inheemsche
getwijfeld zoude er n

hebben verkregen; de grootere onder hen reizen niet alleen Java af, maar bezoeken ook de groote plaatsen op de andere eilanden, en gaan zelfs naar Singapoer en het Maleische Schiereiland.

Vreemde Oostersche kunst. Al zij het alleen voor de volledigheid worde hier nog melding gemaakt van de eigen muziek en het tooneel, door de, ook tot Java's bewoners behoorende, Vreemde Oosterlingen uit hunne stamlanden medegebracht. Deze uitingen van kunst hebben echter in Javaanschen kring geen beoefenaars gevonden, al heeft de Javaansche kunst misschien wel in zekere opzichten invloed ervan ondergaan. Het meest bekend is de Chineesche muziek, het Chineesche tooneel, de Chineesche poppenkast (door de Javanen wajang potèhi genoemd) en de Chineesche drakenmommen; die allen kan men vrij geregeld in de grootere plaatsen bij Chineesche feesten zien. Behalve de Moslimsche religieuze gezangen is in plaatsen met oude Arabische vestigingen wel Arabische muziek met zang bekend, die men gamboes (qamboes) en dana-dana noemt.

Het bovenstaande is voldoende om een overzicht te geven over den huidigen stand van de beoefening van toonkunst, dans en tooneel in Inheemschen kring op Java. Ongetwijfeld zoude er nog aanmerkelijk meer over op te merken zijn, vooral in verband met de maatschappelijke verhoudingen en de moderne ontwikkeling. Het is niet anders te verwachten dan dat, in een veel bewogen tijd als de huidige, bij een volk dat den invloed van moderne gedachten en verhoudingen begint te gevoelen, ook de kunst in een overgangstijdperk verkeert. Zooals de geheele Javaansche beschaving heeft ook de Javaansche kunst echter zeer te lijden onder de omstandigheid, dat de intellektueel het meest ontwikkelden, door hun Westersche opvoeding en zienswijze, zooal niet van de Javaansche kunst vervreemd, dan toch blijkbaar buiten staat zijn haar in nieuwe banen te leiden. Wellicht is het daarvoor thans de tijd nog niet. Men kan zich er slechts over verblijden, indien de opkomende kleine middenstand langzamerhand krachten blijkt te kunnen vinden, ook voor de hernieuwing der kunst.

Intusschen moge uit het medegedeelde wel gebleken zijn, welk een rijke veelvormigheid van kunstuitingen er op Java te vinden is, van de meest eenvoudige volkskunst tot de wellicht nergens overtroffen luister van de oude hofkunst, en voorts, dat er, al zij het nog flauw, teekenen zijn te bespeuren, dat de kunst, evenals het leven, van statisch meer dynamisch gaat worden, zich meer gaat instellen op verwerking van gevoelens en gedachten van den modernen tijd.

